

DOI: <https://doi.org/10.32839/2304-5809/2019-5-69-28>

УДК 378.016:81'271

Кардаш Л.В.

ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди»

ЛІНГВІСТИЧНІ ОСНОВИ ФОРМУВАННЯ РИТОРИЧНИХ УМІНЬ СТАРШОКЛАСНИКІВ

Анотація. Риторичні вміння можна визначити як інтегративну властивість особистості, засновану на засвоєних раніше знаннях, що дає змогу успішно виконувати риторичну діяльність. Старшокласники майже не вміють аналізувати продукт мисленнево-мовленнєвої діяльності, тому в процесі навчання рідної мови як засобу спілкування, пізнання і впливу учнів, необхідно приділити значну увагу цим компонентам як складникам моделі розвитку риторичних умінь. У статті розглянуто наукові праці, аналіз яких засвідчує, що серед основних проблем риторики – формування особистості, яка б уміла аргументовано, переконливо, логічно доводити свої думки; окреслено наукові засади навчання мови та формування риторичних умінь учнів старших класів. У розв'язанні цієї проблеми пріоритетна роль відводиться лінгвістичній освіті, що забезпечує формування риторичних умінь учнів.

Ключові слова: риторика, ораторське мистецтво, мовленнєво-комунікативна діяльність, інтелектуальний потенціал, риторична особистість, мовленнєва компетенція, риторична культура, філософсько-антропологічна концепція культури.

Kardash Larysa

State Higher Educational Establishment "Pereiaslav-Khmelnytskyi State Pedagogical University by Hryhorii Skovoroda"

LINGUISTIC FUNDAMENTALS FOR THE FORMATION OF RHETORICAL SKILLS OF SENIOR PUPILS

Summary. Nowadays, the studying of rhetoric at the Ukrainian lessons becomes an extremely important component of the educational process. Not having got the proper level of rhetorical abilities, students will not be able to creatively construct statements, reflect on the problem, argue their own thoughts, persuade others, and so on. Given this, the problem of the formation of rhetorical abilities at the Ukrainian lessons is relevant, which is explained by the growing need of society in the ability to master the word skillfully. The process of forming speech skills is complex and multifaceted. It demands from the teacher not only the solid knowledge of the subject, the perfect mastering of his method, but also the understanding of the inner mental state of the student. That is why the interest in the theory and practice of oratory is growing recently. The modern concept of rhetoric is based on the principles of communicative teaching methods of the language. It takes into account the purpose, the task, the situation of communication, the presence and nature of the addressee and the sender, the form of implementation of broadcasting, etc. The article deals with the scientific works, the analysis of which shows that among the main problems of rhetoric is the formation of a person who would be able to think creatively, to induce action, to argue, convincingly, logically prove his thoughts; it was outlined the scientific principles of language teaching and the formation of rhetorical abilities of students based on the following provisions: rhetoric, a rhetorical personality, a rhetorical activity, a rhetorical culture, a rhetorical text. In solving this problem a priority role is assigned to linguistic education, which ensures the formation of rhetorical abilities of students.

Keywords: rhetoric, oratory, speech and communicative activity, intellectual potential, rhetorical qualities, speech competence, rhetorical culture, philosophical and anthropological conception of the culture.

Постановка проблеми. Інтеграція України в європейську спільноту диктує соціальне замовлення на особистість, яка свідомо ставиться до української мови, визначається високою культурою спілкування, уміє ясно, виразно, переконливо, логічно висловити свої думки в різних життєвих ситуаціях, а отже, – гідно представити себе і свою державу в світі. Мовленнєво-комунікативне спрямування освітнього процесу передбачене Концепцією 12-річної загальної середньої освіти, Стандартом мовної освіти, що й визначає **актуальність дослідження**. Інтерес до проблеми формування риторичних умінь закономірний, оскільки навчання в означеному напрямі забезпечує пізнавальну діяльність учнів, розвиток їх творчих здібностей, ініціативності, уміння працювати з інформацією, критично оцінювати її, формувати і відстоювати власну думку, загальнолюдську моральну позицію.

Завдання впровадження системи роботи з риторики у старших класах полягає, з одного боку,

в оволодінні теоретичними основами красномовства, а з іншого – у формуванні умінь створювати риторичні тексти різних жанрів, виголошувати їх відповідно до норм сучасної літературної мови та основних ознак культури мовлення. Особливого значення у даному напрямі набуває врахування національного компонента риторики.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема формування мовленнєво-комунікативної діяльності з урахуванням основ риторики знаходить місце у науковій літературі. Теоретичний аспект з риторики як науки і мистецтва висловлюватись знаходимо у роботах таких учених як, Я. Білоусової, А. Курінної, Л. Мацько, О. Мацько, А. Первушиної, Г. Сагач; психологічні основи дослідження мовленнєво-комунікативних умінь висвітлено в працях С. Абрамовича, Д. Вагапової, А. Капської, М. Кохтева, О. Леонтєва; лінгводидактичні закономірності формування мовленнєво-комунікативних умінь на заняттях з риторики представлені у працях

Н. Голуб, Н. Дикої, Р. Дружененко, С. Карамана, О. Караман, Г. Михайловської, М. Пентилюк.

Численні праці свідчать про те, що проблема належить до пріоритетних у вітчизняній методичній науці. Проте всебічно обґрунтованої методичної теорії з формування риторичних умінь поки що не створено.

Мета статті – теоретично обґрунтувати лінгвістичні засади формування риторичних умінь учнів старших класів.

Виклад основного матеріалу. Звернення до питання формування риторичних умінь є сьогодні надзвичайно актуальним, про що свідчить зростання уваги фахівців до дослідження в кінці ХХ ст. фундаментальних проблем теоретичної та прикладної риторики. Аналізуючи сучасний стан риторики й причини підвищення інтересу до її вивчення, Ю. Лотман зазначає, що в наш час риторика – це вже обширна наукова дисципліна, яка бурхливо розвивається й нараховує десятки монографій та сотні статей багатьма мовами [11, с. 405]. Серед причин відродження риторики – процес демократизації суспільства, який супроводжується розширенням прав і свобод, у тому числі, свободи слова; зростання ролі особистості, підвищення інтересу людини до себе, бажання самовдосконалюватися з метою підсилення свого інтелектуального потенціалу [16, с. 3].

Однак відмітимо, що ставлення до риторики як галузі людського пізнання, до її сутності, статусу, предмету дослідження було і залишається неоднозначним. Частина дослідників ототожнюють риторичну з красномовством, ораторським мистецтвом, мистецтвом переконувати, мистецтвом красномовства тощо. Так, Є. Корнілова розглядає риторичну як «мистецтво переконувати» [9], С. Аверінцев – як «теорію ораторського мистецтва» [1, с. 132]. Погляд на риторичну як на мистецтво ставить в основу риторичної діяльності імпровізацію, творчість, саморозвиток ораторських якостей особистості.

В інших наукових роботах риторичну визначають як науку (В. Андреев, П. Гіро, Є. Ключев, Ю. Лотман, М. Львов, Г. Сагач та інші). П. Гіро, один із відомих сучасних французьких лінгвістів, називає риторичну «тією з античних галузей знання, яка найбільшою мірою була варта називатися наукою» [8, с. 5]. Ю. Лотман відзначає, що риторика належить до найдавніших розділів науки про слово і мовлення [11, с. 405]. За переконаннями В. Андреева риторика – це наука про переконання, про форми і методи мовленнєвого впливу на аудиторію [3, с. 3].

Розглядаючи риторичну як науку Є. Ключев спирається на мовленнєву доцільність. На його думку мета риторики – усвідомлене і коректне мовленнєве виробництво, а завдання її полягає не в тому, щоб зробити мовлення красивим, а щоб зробити його осмисленим [8, с. 4].

Г. Сагач розглядає риторичну як науку «про закони управління мисленнєво-мовленнєвою діяльністю, тобто про закони, які визначають ефективність цієї діяльності» [18, с. 48].

Протилежної точки зору дотримуються такі вчені, як М. Львов, Л. Мацько. Так, на думку М. Львова, «риторика – наука про красномовство, про майстерність мовлення – усного й письмового, вчить слугувати добру, правді, щастю людей засобами ораторського мистецтва» [12].

Л. Мацько також стверджує, що риторика – наука про красномовство. Термін риторика з'явився зі значенням «уміння, вправність, мистецтво говорити цілісно, доречно, гарно» [14].

Отже, розходження у поглядах вчених стосуються переважно визначення предмета риторичної науки. У межах такого підходу в теорії риторичної діяльності розробляються норми, принципи, прийоми, обґрунтовуються закони, правила риторичної діяльності.

Значна частина науковців (Д. Александров, О. Гойхман, Г. Меш, О. Мурашов, Ю. Рождественський, Т. Хазагеров, Л. Шпірина та інші) вважають, що риторичну можна розглядати і як науку, і як мистецтво. Так, Д. Александров стверджує, що «риторика поєднує в собі ознаки науки, бо в ній є точно виписані правила, яких повинен дотримуватися кожен, хто хотів би оволодіти її азами. Але в риторичній зосереджені й основи справжнього мистецтва, тому що ніякі правила не можуть гарантувати успішних результатів для кожного починаючого оратора» [2, с. 7].

О. Гойхман визначає риторичну як «теорію й мистецтво красномовства, мистецтво підготовки й виголошення переконливих та яскравих промов» [6, с. 143]. Г. Меш відмічає, що «ораторство як особливий вид людської діяльності поєднує в собі вміння аналізу і синтезу, вимагає генерації нових ідей, мистецтва складання та виконання своєї промови – містить у собі елемент як науки, так і мистецтва» [15, с. 7].

Ми поділяємо погляд вчених стосовно того, що риторика є наука, а не мистецтво. Г. Сагач стверджує: «Якщо риторичну можна навчити людину, то ораторським мистецтвом може оволодіти той, у кого є схильність до цього виду творчості» [18, с. 48]. Однак, у процесі пізнання наукова риторика і ораторське мистецтво не протистоять одне одному: найвищий результат можна отримати лише за умови їх органічної єдності.

Отже, риторика – це наука, а ораторське мистецтво, мистецтво красномовства можна розглядати як результат творчої діяльності людини, яка оволоділа риторикою і має необхідний рівень розвитку ораторських здібностей, що робить можливим досягати значних успіхів у риторичній діяльності. Тому вивчення науки риторичної, оволодіння риторичною практикою можна вважати основою для формування риторичних умінь, розвитку риторичних здібностей і досягнення ораторського мистецтва.

Значне місце у формуванні риторичних умінь посідає риторична особистість – людина, яка виявляє високий рівень мовної і мовленнєвої компетенції, уміє відстоювати свою точку зору, людина, яка здатна репрезентувати себе в суспільстві засобами мови. А. Курінна стверджує: «Бути риторично грамотною особистістю – це насамперед досконало володіти мистецтвом слова, основами якого озброює наука риторика» [10]. Саме за допомогою риторичної діяльності досягається оволодіння особистістю навичками мисленнєво-мовленнєвої та комунікативної діяльності, формується її риторична культура.

Риторична особистість є основою для формування риторичної культури. Умови формування риторичної культури особистості в середніх та вищих навчальних закладах вперше аргумен-

товано і послідовно дослідила Г. Сагач, на думку якої, державна політика в освіті повинна бути спрямована на відродження національної риторичної спадщини, формування риторичної культури особистості в системі «людина – людина».

Д. Александров, зокрема, намагається вмотивувати роль риторичної культури в розвитку як особистості, так і суспільства і констатує, що «риторична культура є одночасно наукою і мистецтвом. Вона покликана і може впливати на інтелект і почуття того, хто говорить і того, хто слухає, з урахуванням культурологічної і риторичної традиції оратора та аудиторії» [2, с. 532]. Однак визначення автором самого поняття «риторична культура» не засвідчено.

Вважаємо, що риторична культура є специфічним виявом загальної культури людини в межах її риторичної діяльності, і визначення її закономірно впливає із змісту поняття риторички як науки, її головних завдань.

За твердженням О. Юніної, поняття «риторична культура» розкривається в аспекті філософсько-антропологічної концепції культури і розглядається як «ціннісно орієнтована мисленево-мовленнева діяльність (діяльність, спрямована до істини, добра і краси), оволодіваючи якою людина стає духовною особистістю і яскраво вираженою індивідуальністю» [19, с. 25].

Як зазначає Я. Білоусова, «риторична діяльність – здатність особистості виявляти свої найкращі здібності впродовж всього ідеомовленневого циклу, з моменту виникнення слова (ідеї) до його виголошення, і цим самим удосконалювати себе і суспільство в цілому», тобто, в цьому розумінні риторична діяльність охоплює діяльність мисленево-мовленневу та комунікативну» [4, с. 24].

Таким чином, глибокий зміст поняття «риторична культура» дозволяє розглядати його, як якісну характеристику особистості (в даному разі – старшокласника). Риторична культура є показником духовного розвитку, сформованих риторичних знань, умінь та навичок, а також здібностей та потреб у риторичній діяльності і як діяльнісну категорію, риторична культура учнів старших класів, сприяє формуванню багатограних відношень, забезпечує самопізнання, саморозвиток, самовиховання через оволодіння риторичним досвідом, набутим людством. Використовуючи вказані вихідні положення, пропонуємо таке визначення даного культурного феномену: риторична культура особистості – це рівень оволодіння нею знаннями науки риторички і спосіб вияву їх у процесі риторичної діяльності.

Поняття «риторична культура» охоплює духовно-моральну культуру, мисленеву (логічну) культуру, культуру мовлення, комунікативну культуру (риторичну етику) та сценічну (виконавську) культуру. Вищесказане дає підставу для висновку, що риторична культура старшокласника – інтегроване, системне утворення його особистості.

У процесі риторичної діяльності особистості формуються риторичні вміння. А. Первушина стверджує, що риторичні вміння – це засвоєний мовною особистістю, усвідомлений спосіб виконання риторичних дій [17, с. 28]. Результатом

сформованих риторичних умінь є процес текстотворення. І. Гальперін стверджує, що текст – це витвір мовленнєвого процесу, що характеризується завершеністю, є об'єктивованим у вигляді письмового документа, літературно опрацьованим відповідно до типу документа; витвір, який складається із заголовка і низки особливих одиниць (надфразних едностей), об'єднаних різними типами лексичного, граматичного, логічного, стилістичного зв'язку, і має певну цілеспрямованість і прагматичну настанову [5, с. 18].

Т. Єщенко розглядає текст під кутом зору риторички. Вона вважає, що риторика вивчає текст в аспектах інвенції, диспозиції, елокуції з елоквенцією (ораторське мистецтво), меморії (запам'ятовування), акції з реценцією (присутсування) і релаксації з рефlekсацією. Дослідниця стверджує, що процес творення риторичного тексту – це шлях текстотворення від виникнення задуму та пошуку матеріалу (інвенція) через добір і розташування матеріалу, логічні операції, міркування, тези, аргументи й демонстрації (диспозиція) до мовного нарощування тексту, вдосконалення мовного вираження, комунікативно стильової і мовно жанрової виразності, навіть прикрашальної образності (елокуція з елоквенцією) [7, с. 38].

Л. Мацько і О. Мацько виділяють основні роди риторичних текстів, а саме дорадчі промови, судові промови, похвальні промови, промови з певної нагоди, вітальні промови, прощальні промови, похоронні промови, епітафії, а також види красномовства – академічне (навчальні лекції, лекція-огляд, лекція-екскурсія, кіно чи телелекція); політичне (політична промова, мітингова промова), дипломатичне (промови на міжнародних та міждержавних конференціях, зборах, засіданнях, зустрічах, промови під час дипломатичних актів, прийомів під час візитів, прийомів, прощань, нагород, дипломатичне листування), суспільно-побутове (вітальні промови, побажання, примовки), діалогічне (бесіда, дискусія, суперечка, диспут, нарада, прес-конференція інтерв'ю, ділова гра тощо), еристика (дискусія, полеміка, дебати, суперечка) [13].

У процесі роботи з різними родами, видами і жанрами красномовства, як стверджують Л. Мацько і О. Мацько, учні розвивають вміння вести конструктивну бесіду, вони оволодівають полемічним красномовством, культурою діалогу і полілогу в дискусіях і диспутах, у них формується вміння створювати власний риторичний текст.

Отже, аналіз наукової літератури дозволяє виділити наукові засади навчання мови та формування риторичних умінь учнів старших класів з опорою на такі положення: риторика, риторична особистість, риторична діяльність, риторична культура, риторичний текст.

У результаті аналізу наукової літератури було визначено, що риторика – це наука про красномовство. Вона з'явилася зі значенням уміння, вправності, мистецтва говорити цілісно, доречно, гарно. Риторична особистість – людина, яка виявляє високий рівень мовної і мовленнєвої компетенції, уміє відстоювати свою точку зору, людина, здатна репрезентувати себе в суспільстві засобами мови.

Список літератури:

1. Аверинцев С.С. Риторика и истоки европейской литературной традиции. Москва : Школа «Языки русской культуры», 1996. 448 с.
2. Александров Д.Н. Риторика : учеб. пособие для студ. вузов. Москва : ЮНИТИ–ДАНА, 1999. 534 с.
3. Андреев В.И. Деловая риторика (практический курс делового общения и ораторского мастерства). Москва : Народное образование, 1995. 208 с.
4. Білоусова Я.В. Формування риторичної культури студентів гуманітарних факультетів у навчально-виховному процесі: дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01. Київ, 2004. 216 с.
5. Гальперин И.Р. Текст как объект лингвистического исследования. Москва : Наука, 1981. 135 с.
6. Гойхман О.Я. и др. Теория и практика референтской деятельности : учеб. пособ. / под общ. ред. О.Я. Гойхмана. Москва : ИНФРА, 1999. 272 с.
7. Єщенко Т.А. Лінгвістичний аналіз тексту. Модульний курс : навч. пос. для студентів. Донецьк : ДІСО, 2009. 356 с.
8. Клюев Е.В. Риторика (Инвенция. Диспозиция. Элокуция) : учеб. пособие для вузов. Москва : «ПРИОР», 1999. 272 с.
9. Корнилова Е.Н. Риторика – искусство убеждать. Свообразие публицистической речи античной эпохи : учеб. пособие. Москва : Изд-во УРАО, 1998. 208 с.
10. Куринна А.Ф. Формування комунікативних умінь і навичок учнів гуманітарних ліцеїв на уроках риторики : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.02. Херсон, 2005. 20 с.
11. Лотман Ю.М. Об искусстве. С.-Петербург : «Искусство-СПБ», 2000. 704 с.
12. Львов М.Р. Риторика : учеб. пособие. Москва : «Academia», 1995. 256 с.
13. Мацько Л., Мацько О. Вітчизняна риторика. *Дивослово*. 2002. № 5. С. 22–27.
14. Мацько Л., Мацько О. Риторика : навч. посіб. Київ : Вища школа, 2006. 311 с.
15. Меш Г.Ш. 10 уроків ораторської майстерності тим, хто вчиться виступати публічно. Київ : Український НДІ проблем молоді, 1993. 46 с.
16. Основы риторики для менеджеров. Ужгород : Инпроф. Лтд, 1998. 369 с.
17. Первушина А.В. Формування риторичних умінь у майбутніх соціальних педагогів : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.04. Хмельницький, 2002. 254 с.
18. Сагач Г.М. Золотослів : навч. посіб. для середніх і вищих навч. закл. Київ : «Райдуга», 1993. 378 с.
19. Юнина Е.А. Педагогическая риторика. Пермь : ПОИПКРО, 1995. 268 с.

References:

1. Averintsev S.S. (1996). Ritorika i istoki evropejskoj literaturnoi traditsii [Rhetoric and origins of the European literary tradition]. Moskva : Shkola “Yazyki russkoi kultury”.
2. Aleksandrov D.N. (1999). Ritorika [Rhetoric] : ucheb. posobie dlia stud. vuzov. Moskva : YUNITI–DANA.
3. Andreev V.I. (1995). Delovaia ritorika [Business rhetoric]. Prakticheskii kurs delovogo obshcheniia i oratorskogo masterstva. Moskva : Narodnoie obrazovaniie.
4. Bilousova Ya.V. (2004). Formuvannia rytorychnoi kultury studentiv humanitarnykh fakultetiv u navchalno-vykhovnomu protsesi [The formation of rhetorical culture of students of the humanities faculties in the educational process] : dys. ... kand. ped. nauk : 13.00.01. Kyiv.
5. Galperin I.R. (1981). Tekst kak obiek t lingvisticheskogo issledovaniia [A text as an object of a linguistic research]. Moskva : Nauka.
6. Goikhman O.Ya. i dr. (1999). Teoriia i praktika referentskoi deiatelnosti [Theory and Practice of Reference Activities]. ucheb. posob. / pod obshch. red. O.Ya. Goikhmana. Moskva : INFRA.
7. Ieshchenko T.A. (2009). Lingvistychnyi analiz tekstu [Linguistic analysis of the text]. Modulnyi kurs : navch.pos. dlia studentiv. Donetsk : DISO.
8. Kliuev E.V. (1999). Ritorika (Inventsiia. Dispozitsiia. Elokutsiia) [Rhetoric (Invention. Disposition. Elokotion)] : ucheb. posobie dlia vuzov. Moskva : “PRIOR”.
9. Kornilova E.N. (1998). Ritorika – iskusstvo ubezhdad. Svoeobrazie publitsisticheskoi rechi antichnoi epokhi [Rhetoric is the art of persuading. The peculiarity of the journalistic speech of the ancient era] : ucheb. posobie, Moskva : izdatelstvo URAO.
10. Kurinna A.F. (2005). Formuvannia komunikativnykh umin i navychok uchniv humanitarnykh litseiv na urokakh rytoryky [Formation of communicative abilities and skills of students of humanitarian lyceums at the rhetoric lessons]. Avtoref. dys. kand. ped. nauk : 13.00.02, Kherson.
11. Lotman Yu.M. (2000). Ob iskusstve [About Art]. S.-Peterburg : “Iskusstvo-SPB”.
12. Lvov M.R. (1995). Ritorika [Rhetoric]. Moskva : “Academia”.
13. Matsko L., Matsko O. (2002). Vitchyzniana rytoryka [Blighty Rhetoric]. *Dyvoslovo*, vol. 5, pp. 22–27.
14. Matsko L., Matsko O. (2006). Ritorika [Rhetoric]. Kyiv : Vyshcha shkola, 311.
15. Mesh H.Sh. (1993). 10 urokov oratorskoi maisternosti tum, khto vchytsia vystupaty publichno [10 lessons of oratory skills for those who learn to speak publicly]. Kyiv.
16. Osnovy ritoriki dlia menedzherov (1998). [Fundamentals of rhetoric for managers]. Uzhgorod.
17. Pervushyna A.V. (2002). Formuvannia rytorychnykh umin u maibutnykh sotsialnykh pedahohiv [The formation of rhetorical skills in the future social teachers]. Dys. kand. ped. nauk : 13.00.04. Khmelnytskyi.
18. Sahach H.M. (1993). Zolotosliv : navch. posib. dlia serednykh i vyshchykh navch. zakl. Kyiv : “Raiduha”.
19. Yunina E.A. (1995). Pedagogicheskaiia ritorika [Pedagogical rhetoric]. Perm : POIPKRO.